

УДК 784.4

ББК 85.312

Олег Смоляк

СТАРОДАВНІ ФОРМИ ШЛЮБУ В СЮЖЕТАХ ГАЇВОК ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ

У статті автор розглядає стародавні форми шлюбу, що притаманні сюжетам любовних гаївок Західного Поділля. Основний акцент зроблено на їхню мотивацію, сюжетну специфіку та образну систему. Підтверджено домінуюче значення мотивів про форми шлюбу у весняній обрядовості на основі аналітичного розбору фольклорних прикладів. Узагальнено символіку гаївок, зокрема темп їх виконання, алегоричність назв персонажів, діалогічність форми, введення елементів шлюбної атрибутики.

Ключові слова: гаївки, форма, обряд.

Серед усіх народнопісних жанрів українського фольклору найбільшою мотивною розмаїтістю характеризуються весняні пісні (у Західному Поділлі їх найчастіше називають гаївками, а подекуди – гаїлками, яїлками, гаївками, маївками тощо). Широкий мотивний спектр передусім випливає з тематичної розгалуженості пісень даного жанру, а відповідно й з часового відтинку, який охоплював весняний період, та зі значної кількості обрядів, які припадали на цей час (весняні обряди тривали майже три місяці: від Обретіння (9 березня) до Вознесіння, що припадає на 40 день після Великодня). Через те у весняних піснях фігурує значна кількість мотивів, які відповідають сутності обрядів цього періоду.

На присутність відповідних мотивів у весняних піснях звертали увагу українські вчені-фольклористи, літературознавці та етнологи М.Грушевський, Ф.Колесса, О.Воропай, С.Килимник, О.Білецький, А.Лобода, А.Іваницький та ін. Кожен із них мав свої критерії та підходи щодо визначення мотивного складу у весняних піснях, але більшість насамперед звертала увагу на ті мотиви, які були найбільш характеристичними значній кількості гаївкових сюжетів (вибір пари, чарування милого, мотив одруження з нелюбом тощо).

Серед вищезазначених учених на мотиви стародавніх форм шлюбу вперше звернув увагу М.Грушевський. На його думку, ці мотиви притаманні переважно гаївкам давнішої фольклорної верстви і, власне, пов'язані з висвітленням пробудження-відновлення природи. Його наступники також констатували про присутність у весняних піснях мотивів одруження, вносячи корективи до діапазону мотиваційного складу. До цього аспекту найбільше прилучилися Ф.Колесса та С.Килимник. Але їхні напрацювання у даному плані мали переважно узагальнюючий та констатуючий характер і були позбавлені аналітичної деталізації.

Мета статті – виявити мотиви стародавніх форм шлюбу як домінуючого трансферу у гаївковому масиві Західного Поділля і простежити шляхи їхнього постання та розвитку в контексті становлення весняного народнопісного жанру в цілому.

Найдавнішою формою шлюбу, яка збереглася у сюжетах гаївок Західного Поділля, є так зване “умикання” (викрадення) дівчат з іншого роду. Ця форма шлюбу продиктована переходом предків від кочівництва до осілого способу ведення господарства – землеробства (IV–III тисячоліття до н. е.). Полігамний шлюб у цей період переростає у парний. Він зводиться уже до регламентованого подружнього життя і стає патрілокальним (дружина оселяється в роду чоловіка). Тому парубок повинен був викрасти собі дівчину для одруження в іншого роду (адже статеві взаємини були заборонені всередині одного й того ж роду).

Про викрадення дівчат з іншого роду з метою одруження інформують лише три сюжети гаївок, записані нами в досліджуваній місцевості (до речі, вони трапляються і в збірнику “Гаївки” В.Гнатюка) [1, с. 19–22, 133–135]. Це – “Ти, мишечко, в поле, в поле”, “Ой чи є, чи

нема моя мишка вдома” та “Пустіте нас за верхи Дунаю” (перших два, на нашу думку, структурно віддалені варіанти однієї пісенної парадигми, а третій становить самостійний сюжет, який краще зберігся у досліджуваному регіоні). Перший та другий сюжети записані в с.Простянець Бережанського району Тернопільської області та в с.Підгір'я Золочівського району Львівської області, третій – у селах Біла та Білобожниця Чортківського району Тернопільської області. Рідкісне побутування цих гаївок указує на те, що вони входять до реліктового репертуару у досліджуваному регіоні і втрачають активність у побуті.

Групу давнішої фольклорної верстви представляють пісенні парадигми «Ти, мишенюко, в поле, в поле» та “Ой чи є, чи нема моя мишка вдома?” хоч кожна з них належить до іншого часу виникнення. Перша пісенна парадигма давнішого походження, ніж друга. В основі першої лежить зіставлення двох речень, що творять сурядні співвідношення. До речі, тут навіть відчувається композиційна діалогічність: у давній період функцію заспіву виконував лідер обряду, а приспів підхоплювали всі учасники гри (у наш час гаївка виконується гуртом).

Давність цього сюжету підтверджує і наявність головних алегоричних персонажів – Котика й Мишки та рухових елементів, які символічно відтворюють город-замок із Мишкою-дівчиною всередині та поза ним Котика-парубка, що намагається зловити-викрасти її з нього. У приспіві також розкрито побиття Котиком Мишки, що символічно означає еротичний мотив-одруження.

Друга пісенна парадигма “Котика і Мишки”, що записана у с.Підгір'я Золочівського району, вже представляє складнопідрядне зіставлення двох речень з яскраво вираженим половинним кадансом (до речі, тут наявне дворазове повторення як першого, так і другого речень). А діалогічність задіяна на рівні трьох дійових осіб – Мишки, Котика та гурту учасників.

Особливе значення у вищеназваних гаївках має швидкість руху (сама гра виконується у дуже жвавому темпі): Мишку вільно пропускають із кола та в коло, а Котика перешкоджають у цьому. Мишка дуже скоро втікає від Котика, а він її доганяє. Як бачимо, така гра, в якій беруть участь алегоричні персонажі, рухами та дією імітує спосіб викрадення парубком дівчини з території чужого роду.

Стародавній фольклорний сюжет, у якому фігурує мотив викрадення парубками дівчат, представляє також пісенна парадигма “Пустіте нас за верхи Дунаю”. У досліджуваному регіоні вона зображена двома варіантами, що репрезентують різночасові фольклорні пласти. Дещо давнішим виступає білівський варіант. У синтаксичному значенні він представлений простою періодичністю – формою колон (у його основі лежить серіаційний принцип мелодичного розгортання, який базується на типовій речитативності, виняток становить лише передостання клаузула останнього сегмента, що виконує функцію кадансування). Треба зауважити, що останній сегмент у цій формі виконує досить важливу структуротворчу функцію: у першому повторенні він перериває завершення музичної думки синтаксичною “комою” (найдавніша форма кадансування), а в другому – остаточно завершує структуру основним (першим) устоєм.

В основі білобожницького варіанта лежить контрастний принцип мелодичного розгортання (у синтаксичному значенні – це дещо пізніша форма, адже вона будується на бінарному принципі ритмічного зіставлення сегментів із збереженням простої періодичності), що також представляє строфу колон. Хоча варіаційний принцип мелодичного розгортання тут ще збережений, він повністю превалює у третій строфі.

Давність даного сюжету також підтверджується символікою. Адже тут представники одного роду просять представників іншого відкрити мости-ворота й дозволити їм “воювати” (забрати зі собою) дівчат як майбутніх дружин. Громада іншого роду не дозволяє це зробити через відсутність справних мостів. На знак відмови

представники першої громади (парубки) вриваються силою на територію чужого роду й забирають зі собою вибраних дівчат. Отже, тут основне символічне значення мають мости та ворота. За стародавніми віруваннями, мости та ворота – це перехід від одного вікового стану в інший (з молодіжного способу життя у сімейний). Тут також аналогічну функцію виконує і вода (перехід через воду означає перехід до подружнього життя).

Другий етап у формуванні шлюбних стосунків, так званий викуп парубками дівчат з іншого роду, представляють західноподільські гаївки “А ми просо сіяли”, “Іде, їде Жельман”, “А я хліба напечу”, “Котися, горошку”, “Питалася мати дочки”, “Он, хлопці, он на горі льон”.

Викуп парубками дівчат для одруження зображає гаївка “А ми просо сіяли” (до речі, цей гаївковий сюжет однаковою мірою зберігся у всіх слов’янських народів). У ній показовим є стародавній приспів “Ой дід Ладо”, що представляє назву праукраїнського бога Лада – покровителя шлюбу. Це божество виступає у формі андрогіну (таке поєднання – дуже давня форма сприйняття навколишньої дійсності нашими предками).

Цей сюжет, на відміну від багатьох інших, базується на декількох мотивах. Найдавнішим (можливо, первісним) є мотив сіяння. «Сіяння, – на думку А.Лободи, – це символ зародження любові, топтання посіяного – користування любов’ю того, чие посіяне» [2, с.44].

Таким чином, у цьому сюжеті мотив викупу молодої є значно пізнішим. Він фіксує уже той період, коли купівельною номінацією були гроші (рублі, червінці, золоті). А взагалі сюжет “Просо” – це не що інше, як опоетизована форма-формула тодішнього сватання-одруження, що побудована на стосунках родового співіснування.

Аналогічна форма викупу молодої в чужого роду зафіксована й у сюжеті гаївки “Іде, їде Жельман”, яка, на думку О.Потебні, тематично дуже близька до “Просо” й “навіть має її формотворчу подобу” [3, с.152]. Треба зауважити, що в українській та польській етнографічній літературі другої половини XIX – початку XX ст.* була поширена думка про середньовічне її походження. Зокрема, вчені наголошували, що сюжет цієї гаївки пов’язаний з часами орендування євреями українських православних церков. Якщо уважно прочитати текст гаївки, то зразу стане зрозумілим, що нічого спільного з цими часами в ньому немає. Спільною тут є лише сама назва прізвища головного персонажа з типовим єврейським прізвищем і не більше. Оскільки такого роду сюжет трапляється і в польській та моравській весняній обрядовості, то середньовічне походження його занадто спрощене й неаргументоване. Існує інша думка О.Партицького, який зазначав: “Чи не є Жельман те, що в індійців Сома, живитель і отець богів”*** [4; 3]. Отже, в українській весняній обрядовості в давній період, без сумніву, був присутній божок Жельман (чи Зельман), але з відходом у минуле язичницьких вірувань він втратив первісні ознаки й набрав семантичного забарвлення, уподібненого до людського прізвища.

Про старовинність походження цієї гаївки вказують такі характеристики, як структура складносурядного речення та діалогічна форма спілкування двох ігрових груп-родів. А квінтесенцією самого сюжету є викуп дівчини представниками іншого роду за основний продукт харчування – хліб (ймовірно, за зерно).

З того часу, коли наші предки-парубки викупували собі дівчину для одруження, походить і гаївка “А я хліба напечу”. До речі, вона збереглася в Західному Поділлі лише

* На середньовічному походженні гаївки “Жельман” наголошували українські та польські фольклористи, етнологи М.Грушевський, С.Килимник, О.Воропай, Ф.Сярчинський та ін.

** У староіндійській міфології божество Сома стоїть на третьому місці після Індри й Агни. Найпоширенішими епітетами на означення бога Сома є всезбуджуючий, коханий тобто ті, які є найбільш характерними для стану людських почуттів навесні. Це божество приносить багатство, щастя, життєву силу. Сома має властивість перетворюватися в бога Місяця, є покровителем рослинності [6, с.508].

в с.Білобожниця Чортківського району Тернопільської області. “Сюжет цієї гаївки, – як зазначає С.Килимник, – був поширений в Наддніпрянщині, Слобожанщині, Поліссі, Волині й Галичині” [5, с.337].

Треба зазначити, що такий гаївковий сюжет, на відміну від двох попередніх, сформувався дещо пізніше. Доказом цього передусім є синтаксична структура самої строфи. Тут відчувається явний перехід від паратаксису до гіпотаксису (дворазове повторення першого музичного речення явно респондує з другим). Половинний каданс двічі замикається III ступенем, що є ознакою гіпотаксичного зіставлення двох музичних речень. Старовинність цієї гаївки також підтверджує і діалогічна форма виконання.

Аналогічні синтаксичні зіставлення властиві й гаївкам “Котися, горошку”, “Питалася мати дочки” та “Он хлопці, он на горі льон”, що вказує також на давність їхнього походження. До речі, традиція викупу молодої (якщо молода пара побирається з різних сіл) у весільній обрядовості Західного Поділля збереглася в алегоричній формі до нашого часу, зокрема в епізоді приходу молодого зі своєю весільною свитою до молодої, щоби йти до шлюбу. Тут відбуваються “торги” родичів-парубків молодої з молодим та його друзями (основною одиницею викупу молодої останнім часом є горілка).

Мотив одруження фігурує і в гаївках пізнішої фольклорної верстви, які найчастіше виконувалися під час весняної молодіжної “вулиці”. Навесні кожна доросла дівчина прагне підібрати собі парубка й одружитися з ним у цьому році. Тому значна частина гаївок переповнена такого роду почуваннями та символічними атрибутами. Такі сюжети властиві гаївкам “Ой зацвила весна квітками”, “Ой зароди, поле, горошку”, “Висока горонька цвітками зацвила” та “Вишивала я хустину на святу неділю”. У сюжетах цих гаївок, на відміну від попередніх, зафіксоване прагнення дівчат одружитися з місцевими парубками, а не з чужими (з інших сіл) і в основному через взаємну згоду. Сюжети переважно побудовані на реалістичних побутових сценках з елементами символічної весільної атрибутики, зокрема з рутяним віночком чи вишиваною хустинкою. Тут також часто присутні мотиви сіяння та орання, що образно підсилюють основний мотив.

У гаївковому масиві пісень Західного Поділля чимало сюжетів про бажання дівчат одружитися лише з коханими парубками, наприклад у гаївках “Та не куй, зозулько, в діброві”, “На городі вільха”, “Ой чия то гуска по Дунаю плюска”, “Ой сиділо дві дівчині в вишневім садочку”. Сюжети переповнені різного роду діями, спрямованими на швидше одруження. Зокрема, дівчата “воліли би рожу рвати, ніж калину підливати”, хусточку вишивати, коника сідлати, лише б парубки купляли їм за це “рутяні віночки”. Тут мають місце персоніфіковані образи гусака та гуски, які плюскаються по дунаюводі, а також весільна символіка води, короваю, зерна пшениці тощо.

Сюжети гаївок “Мамцю ж моя, мамцю”, “Через бистру річку кладочка вузенька” та “Коло Тернополя виросла тополя” представляють значно пізнішу фольклорну верству. У них яскраво виражена соціальна нерівність як одна з перешкод в одруженні молоді. В основному тут виявлені прагнення бідних дівчат одружитися з багатими парубками або навпаки. У цих сюжетах, на відміну від попередніх, присутня нетрадиційна символіка – образи сокола, полину, вузької кладки, які переважно віщують нещастя у подружньому житті.

У сюжетах гаївок “Ой чому ти не танцюєш, Галю?” та “Ой миленький іде, сорочину несе” простежується перехід мотиву сватання у мотив одруження: парубок купує дівчині чобіточки, сорочину, запасчину, коралики, перстеньочок, але всі ці предмети не є самодостатніми в освідченні, й лише “віночок з барвінку” – найкраща підстава для одруження. У гаївці “Ой миленький іде, сорочину несе”, особливо у приспіві, присутній образ перепілки – символ майбутньої матері.

У сюжетах гаївок Західного Поділля часто трапляються мотиви сватання парубком дівчини або ж дівчиною парубка. Такого роду мотиви властиві переважно гаївкам пізнішої фольклорної верстви, хоч останній мотив, на нашу думку, бере свої витoki ще з давнішої доби, коли пріоритет сватання належав дівчині (до речі, ця традиція в Україні подекуди мала місце аж до середньовіччя).

Треба зазначити, що в сюжетах із мотивами сватання дівчиною парубка є більше еротичної лексики, ніж у сюжетах, які побудовані на мотивах сватання парубком дівчини. Серед них найчастіше вживаними є символи чорної курки, гороху, раків, води-дунаю, а особливо часто буває “цвіточок на калині” – символ дівочої краси.

У сюжетах гаївок Західного Поділля усе ж частіше зустрічаються мотиви сватання парубком дівчини, які випливають із засад моногамії у формуванні шлюбних стосунків. Характерним для цих гаївок є акцент на майновій нерівності претендентів на одруження: багатий парубок сватає бідну дівчину або бідна дівчина прагне одружитися з багатим парубком (гаївки “Там за млином, за млином”, “На городі мак головатий”, “Ой, гаївко гаївкою”). У більшості гаївок досліджуваного регіону фігурують мотиви сватання парубками дівчат, що побудовані на основі соціальної ендозамії. Доказом цього є сюжети гаївок “На тарілці білий сир”, “На городі гарбуз пруський”, “Ой пливали рибки, пливали”, “Ялова дощечка лежала”, “На городі вільха”, “Ой летіла пава”, “Поставлю я кладку”.

Найхарактернішим серед наших записів, у якому фігурує мотив сватання парубка до дівчини, є сюжет гаївки “По саду царівна ходила”. Він представлений двома парадигматичними відмінами. У першій зафіксована етика сватання молодого парубка “Царенка” до дівчини “Царівни”, а в другій – чарування-усипляння відьмою царівни й оживлення-розбудження її царевичем. Якщо перший варіантний ряд подає пізніший фольклорний пласт, то другий – значно давніший. У його основі проглядається алегоричний мотив завмирання та оживання природи.

Сюжети цих гаївок наповнені символікою, пов’язаною з ритуалом сватання. Тут найчастіше є такі символи та атрибути, як синя бинда (стрічка), червоні чобітки, вишита сорочка, перстень, хустка, а найчастіше – рожевий віночок. У гаївках “На городі мак головатий” та “Колоденський став, болязубський став” бувають еротичні символи “маку головатого” та “злиття до купи двох ставків”.

У гаївках Західного Поділля, крім мотиву сватання коханого парубка, трапляється і мотив сватання нелюба. Цей мотив ми зафіксували у сюжетах трьох пісенних парадигм – “Що я бідна учинила” (“Коструб”), “Ой горіла сосонка, горіла” та “Мамцю ж моя, мамцю, сокіл залітає”. Найдавнішою серед них є пісенна парадигма “Що я бідна учинила” (“Коструб”). У сюжеті цієї гаївки, на відміну від багатьох інших, присутні декілька мотивів: мотив вигання зими й зустрічі весни, мотив оновлення та мотив одруження з нелюбом. Найпізнішим із них є, на нашу думку, мотив одруження із нелюбом. Очевидно, він нашарувався на попередні значно пізніше – коли була втрачена його сакральна функція й набула побутово-ігрова. У ньому збережені алегоричні форми: звертання до Коструба як до міфологічної істоти і сприйняття його смерті у радісних тонах.

Реалістичний характер має мотив сватання за нелюба у гаївках “Ой горіла сосонка, горіла” та “Мамцю ж моя, мамцю, сокіл залітає”. Зокрема, в першій гаївці її смисловим стрижнем є образ нелюба-вдівця, у другій – власне нелюб виступає як узагальнений образ.

У гаївкових сюжетах образ нелюба подається у темних, найнепривабливіших тонах. Зокрема, тут часто трапляються символи горілої сосни, розчесаної коси, сивого сокола, гіркого полину тощо. У цілому, мотив одруження з нелюбом у гаївковій пісенності

Західного Поділля (як і по всій Україні) – нечасте явище й дає підстави констатувати, що одруження в українській традиції зазвичай базувалося на обопільній любові молодих.

Отже, мотиви про стародавні форми шлюбу складають основний масив сюжетів гаївок Західного Поділля і повністю підтверджують думку Є.Анічкова, О.Потебні, М.Грушевського, Ф.Колесси, О.Білецького про те, що вони є домінуючими у весняній обрядовості в цілому. Адже навесні оновлюється не тільки природа, але й людські почуття, пов'язані з припливом любовних жадань, прагнень знайти собі пару й, таким чином, продовжити людський рід. Найбільш поширеними у гаївкових сюжетах Західного Поділля є мотиви викрадення молодої, викупу молодої, сватання дівчини, сватання парубка та одруження з нелюбом.

1. Матеріали до української етнології. Гаївки. Записав В.Гнатюк. – Львів, 1909. – Т.ХІІ.
2. Лобода А.М. Лекции по народной словесности (Издание слушательниц киевских высших женских курсов). К.: Тип. Хромо-литорг. И.И.Чолокова. 1912.
3. Побетня А.А. Объяснение малорусских и сродных народных песен. – Варшава: В тип. М.Земкевича и В.Носковского, 1883.
4. Партицький О. Великодні свята руського народу // Бойки (Видання науково-культурологічного товариства "Бойківщина"). – 1992. – № 3 – 5 (16 – 18).
5. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. Кн.1. – Т.2. Весняний цикл. К.: АТ "Обереги", 1994.
6. Топоров В. Сома // Мифологический словарь / Гл. ред. Е.М.Мелетинский. – М., 1991.

The article considers the ancient forms of marriage specific to the love-gaivkas of the Western Podillya. The major accent is made on their motivation and image system. The main role of the wedding kinds in the spring ceremonies is supported. The gaivka's symbols are generalized, especially the rate of one's performance, the persons calling allegory, the marriage attribute introducing.

Key words: gaivky, image, ceremonie.

УДК 783.65

ББК 85.312

Надія Найчук

КОЛЯДКИ ХРИСТИЯНСЬКОГО ЗМІСТУ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ: ІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ ТА АДАПТАЦІЇ ЖАНРУ

У статті розкрито історію становлення та адаптації колядок християнського змісту як народнописанного жанру. Визначено шляхи входження колядок християнського змісту у фольклорне середовище Західного Поділля. Автор аналізує основні друковані видання колядок регіону, починаючи з кінця ХІХ ст. аж до сьогодні. Підкреслено роль окремих композиторів (М.Вербицького, А.Вахнянина, О.Нижанківського, Д.Січинського, С.Людкевича, Ф. Колесси) у популяризацію коляд християнського змісту як писемного способу передачі фольклору поряд із традиційним усним.

Ключові слова: колядки, жанрова еволюція, фольклор.

Одним із важливих завдань в українському етномузикознавстві на сучасному етапі є висвітлення тих процесів, які пов'язані з функціонуванням календарної обрядовості,